

روش های حل اختلاف فرزندان با والدین

اعظم نوری*

مقدمه

یکی از مشکلات خانواده‌های امروزی، وجود تضاد و اختلاف میان والدین با فرزندان است که ممکن است منجر به ایجاد فاصله میان آنها و ایجاد مشکلات بزرگ‌تر و کمرنگ شدن رابطه عاطفی آنها شود. اصل ایجاد فاصله نیز ممکن است باعث پریشانی و آزار روحی والدین و دوری فرزندان از فضای خانواده و گرایش به گروه دوستان یا همسالان به صورت نامطلوب، به‌ویژه در دوران نوجوانی گردد. در بسیاری از موارد نیز ممکن است نوجوانان به سمت آسیب‌های اجتماعی سوق پیدا کنند که عوارض جبران‌ناپذیری به دنبال خواهد داشت. به نظر می‌رسد اصل وجود اختلاف، امری طبیعی میان نسل‌هاست که می‌توان با مدیریت صحیح و استفاده از راهکارهای مناسب این اختلافات را به حداقل رساند و برای بسیاری از تفاوت‌نظرها، راه‌حل‌های متناسب با فضای خانواده و شرایط سنی و روحی افراد ارائه نمود. در واقع آنچه در درون خانواده اتفاق می‌افتد و چگونگی تعامل دو طرفه والدین و فرزندان، می‌تواند یک عامل کلیدی در ایجاد انعطاف‌پذیری و کاهش خطرات گسست نسلی و آسیب‌های اجتماعی باشد. بنابراین باید قبل از هر چیز، عواملی که موجب تضاد در روابط والدین و فرزندان است، مورد بررسی قرار گیرند. شاید بتوان گفت به تعداد تمام خانواده‌ها و فرزندان‌شان، مسائلی وجود دارد که روابط میان آنها را به چالش می‌کشند، اما با ریشه‌یابی آنها برخی امور مطرح می‌شوند که با

* کارشناس ارشد رشته تفسیر، پژوهشگر مطالعات زنان و خانواده جامعه‌الزهرائیه.

شناخت و بررسی آنها می‌توان فضای خانواده را به سوی کاهش تنش‌ها سوق داد. در این مقاله روش‌های حل اختلاف فرزندان با والدین، تبیین می‌شود.

الف. راهکارهای والدین در کاهش تنش‌ها و حل اختلافات

۱. تلاش برای تربیت صحیح فرزندان

تربیت و جامعه‌پذیری کودکان در خانواده، آگاهانه یا ناخودآگاه توسط والدین صورت می‌گیرد طی این فرایند کودک ناتوان به تدریج، به شخصی آگاه، دانا و ورزیده در شیوه‌های فرهنگی که در آن متولد شده است، تبدیل می‌شود.^۱ اگر هر فرد از ابتدای تولد به شکل مطلوب و صحیح جامعه‌پذیر شود، نقاط مشترک زیادی با والدین خود خواهد داشت و کمتر دچار تعارض و کشمکش خواهد شد. در این میان شناخت ویژگی‌های هر دوره سنی توسط والدین، می‌تواند در رفتار مناسب آنها و آموزش مسائل مربوط به آن رده سنی در کاهش اختلافات مثمر ثمر باشد. برای مثال در سنین کودکی، معمولاً استفاده از تشویق یا تنبیه‌های کوچک برای فرزندان ممکن است در پیشگیری از اشتباهات راهگشا باشد؛ اما در سنین نوجوانی با توجه به روحیه خاص آنها باید از راه‌های ارتباطی مناسب با شخصیت نوجوان استفاده کرد. به همین دلیل در روایات معصومین علیهم‌السلام دوران کودکی تا بزرگسالی به سه قسمت تقسیم شده و نوع تعامل با فرزند در این سنین بیان شده است: «يُرْحَى الصَّبِيُّ سَبْعًا وَيُؤَدَّبُ سَبْعًا وَيُسْتَحْدَمُ سَبْعًا»^۲ کودک تا هفت سال آزاد گذارده، و در هفت سال دوم ادب آموخته، و در هفت سال سوم به خدمت گرفته می‌شود.

۲. احترام و محبت به فرزندان

یکی از نکات مهمی که در سیره اهل بیت علیهم‌السلام در رابطه با فرزندپروری مورد توجه ویژه قرار گرفته است، محبت و مهربانی به کودکان است. رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرموده است: «وَقَرُّوا كِبَارَكُمْ وَارْحَمُوا صِغَارَكُمْ»^۳ به بزرگسالان خود احترام کنید و نسبت به کودکان خود ترحم و عطوفت داشته باشید. این روایت، این رابطه را به صورت دو

۱. آنتونی گیدنز؛ جامعه‌شناسی؛ ترجمه منوچهر صبوری؛ ص ۶۷.

۲. عباسی قمی؛ سفینه البحار؛ ج ۲، ص ۲۲۳.

۳. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۱۰، ص ۳۱۳.

طرفه بیان کرده است، اما روایاتی بدین مضمون فراوان است که مردم را به مهربانی و محبت به فرزندان سفارش کرده و گاه ابزار تشویقی نیز برای این رفتار در نظر گرفته شده است. امام صادق علیه السلام فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ لَيَرْحَمُ الْعَبْدَ لِيَشَدَّ حُبَّهُ لَوْلِيهِ؛^۱ خداوند بنده اش را به خاطر شدت محبت و دوستی نسبت به فرزندش مورد رحمت خود قرار می دهد». مرحوم کلینی در کتاب *اصول کافی*، روایاتی از این دست که به محبت نسبت به فرزندان سفارش می کند، در بابی به نام باب «بِرِّ الْاَوْلَادِ» جمع آوری نموده است.

والدین می توانند نقش پر رنگی در ایجاد فضای عاطفی در خانواده داشته باشند و در زمینه محبت کلامی و رفتاری، الگوی خوبی برای فرزندان شان باشند.

۳. پذیرش تفاوت های نسلی

ریشه بسیاری از مشکلات، تفاوت نسلی میان والدین و فرزندان است؛ نسل هایی که بسیار بیشتر از گذشته، به دلیل تغییرات اجتماعی و رشد تکنولوژی های شگرف از یکدیگر فاصله گرفته اند. این تفاوت ارزش ها میان فرزندان و والدین، موجب شده خانواده ها در معرض چالش های جدی قرار گیرند. برخی والدین همواره زندگی گذشته خود را با امروز فرزندان خویش مقایسه می نمایند و انتظار دارند فرزندان آنها هم مانند خودشان زندگی کنند. در روایات معصومین علیهم السلام، تفاوت نسل ها و تغییر شرایط اجتماعی در خانواده، میان والدین و فرزندان امری پذیرفته شده است؛ چنان که امام علی علیه السلام فرموده است: «لَا تَقْسِرُوا اَوْلَادِكُمْ عَلٰى اَدَابِكُمْ فَاِنَّهُمْ مَخْلُوقُونَ لِزَمَانٍ غَيْرِ زَمَانِكُمْ؛^۲ فرزندان تان را به انجام آداب و رسوم خودتان وادار نکنید؛ زیرا آنان برای زمانی، غیر از زمان شما آفریده شده اند».

البته این سخن امام علیه السلام به معنای عدم پایبندی به اصول و تخطی از حلال و حرام نیست؛ بلکه پذیرش تغییرات اجتماعی تنها در چارچوب رعایت اصول و ارزش های دینی است. امام خمینی رحمته الله علیه نیز در این باره می فرماید:

در روایات هست که بچه های تان را به غیر آن طوری که خودتان هستید و برای زمان آینده تربیت کنید؛ چرا که اینها در زمان آینده، باید دست به کار مملکت و کشور

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ *الکافی*؛ ج ۶، ص ۵.

۲. عبدالحمید به هبة الله ابن ابی الحدید؛ *شرح نهج البلاغه*؛ ج ۲۰، ص ۲۶۷.

شوند... دور نگه داشتن بچه‌ها از سیاست، موجب این می‌شود که وقتی در آینده، فرزند وارد اجتماع می‌شود، مثل یک آدم کوری وارد اجتماع شود... کسانی کشور باید در دست آنها باشد، باید از قبل آگاه باشند، باید از قبل به دست شما و به تعلیم شما به آنها گفته بشود و برای آینده آنها را تربیت کنید.^۱

در این زمینه والدین می‌توانند با آشنایی با مسائل روز و مورد علاقه فرزندان، به‌ویژه در سنین نوجوانی با آنها همراه باشند؛ برای مثال محروم کردن فرزندان از فضای مجازی به دلیل وجود برخی آسیب‌های احتمالی با توجه به نیازمندی‌های فرزندان امکان‌پذیر نیست، اما می‌توان با دادن مهارت‌ها و اطلاعات لازم همچنین نظارت بر آنها، فرزندان را در مسیر درستی در این زمینه قرار داد.

۴. پرهیز از استبداد و تحمیل خواسته‌ها

با ورود فرزندان به دوران نوجوانی، آزادی‌خواهی و استقلال‌طلبی نیز در آنها قوت می‌گیرد. در این سن آنها دوست دارند به سوی علایق خود بروند و گاه به دلیل تجربه کم و اطلاعات ناکافی، ممکن است مسیر درستی نیز نداشته باشند. در این میان تلاش والدین برای تحمیل خواسته‌های خود به آنها، موجب برخورد میان آنان می‌شود.^۲ در حالی که بعد از دوران کودکی، آنها دنیای جدیدی برای خود ترسیم می‌کنند که خود نقش اصلی را در آن بازی می‌کنند و خود را صاحب عقیده و نظر و قدرت می‌دانند.^۳

در این تفاوت نگرش، میان دیدگاه درست و نادرست نیز باید فرق قائل شویم. گاه والدین خواسته منطقی و متناسب با استعدادهای فرزندشان دارند که باید از راه‌های صحیح با فرزندان خود به تعامل برسند، اما گاه اتفاق می‌افتد که خواسته آنها با علایق و حتی استعدادهای فرزندانشان مغایر است. در این صورت دامنه اختلاف و تضاد نیز بیشتر خواهد بود. بهترین راهکار در این زمینه، توجه به توانایی‌ها و استعدادهای فرزندان است. امام صادق علیه السلام به یکی از اصحاب خود فرمود: «شیعیان ما را وادار (به

۱. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام، تعلیم و تربیت از دیدگاه امام خمینی علیه السلام؛ دفتر هجدهم، ص ۲۷۵ و ۲۷۶.

۲. محمدرضا ضمیری و دیگران؛ خانواده در اسلام؛ ص ۲۹۲.

۳. علی‌نقی فقیهی؛ «ویژگی‌های زیربنایی روانشناختی فطری انسانی برای تربیت مطلوب در دوره نوجوانی با تأکید بر دیدگاه اسلامی»؛ پژوهش‌نامه زنان و خانواده؛ ص ۹۵.

اموری که خود انجام می دهید) نسازید و با ایشان مدارا کنید؛ زیرا همه مردم تحمل و ظرفیت شما را ندارند»^۱.

متأسفانه برخی والدین، فرزندان خود را در انجام مستحبات دینی یا برخی رفتارهای اجتماعی تحت فشار قرار می دهند که جرقه های مخالفت و اختلاف را روشن می کند. یکی از درگیری های والدین با نوجوانان هم تفاوت دیدگاه آنها به نوع پوشش و برخی رفتارهای اجتماعی است و تا زمانی که مرتکب حرام نشده اند، نمی توان با آنها تندی کرد یا انتظار داشت که مانند نسل های پیشین رفتار کنند. اگر اجبار در انجام مستحبات پسندیده بود، خداوند متعال به این روش سزاوارتر بود؛ در حالی که فرموده است: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَ الطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ»^۲ بگو چه کسی زینت های خدا را که برای بندگان خود آفریده، حرام کرده و از رزق حلال و پاکیزه منع کرده است؟».

۵. همراهی در فعالیت های پرشور و نشاط

گاهی والدین با گذر از دوران جوانی و ورود به میانسالی، رفتارهای شادی آفرین را از فرزندان خود نمی پسندند و به زعم خود آنها را به وقار و آرامش فرا می خوانند. البته همراهی والدین با آنها به معنای رفتن به سوی رفتارهای پرخطر نیست؛ بلکه انجام یک فعالیت ورزشی با فرزندان، حضور در فضاهای تفریحی مانند پارک یا سینما، شرکت در مهمانی های خانوادگی و همراهی فرزندان، باعث نزدیک شدن دیدگاه ها و ارزش هاست؛ همانطور که پیشوایان دینی نیز به مردم توصیه می کنند فرصتی از شبانه روز را به تفریح اختصاص دهند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرموده است: «تفریح و بازی کنید؛ زیرا دوست ندارم که در دین شما خشکی (افسرده دلی) دیده شود»^۳. در این مسأله، همراهی با فرزندان موجب تقویت رابطه هاست. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با فرزندان فاطمه عَلَيْهَا السَّلَام بازی می کرد و آنها بر پشت حضرت سوار می شدند و حضرت خطاب به آنها می فرمود: «شتر شما، چه شتر خوبی است»^۴.

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ *الکافی*؛ ج ۸، ص ۳۳۴.

۲. اعراف: ۳۲.

۳. ابوالقاسم پاینده؛ *نهج الصحاح*؛ ص ۸۷.

۴. علی بن عیسی اربلی؛ *کشف الغمه*؛ ج ۲، ص ۱۵۰.

عوامل دیگری نیز در بروز اختلاف میان والدین و فرزندان تأثیرگذارند؛ از جمله مقایسه کردن فرزندان با یکدیگر یا با دیگران، «تبعیض بین فرزندان»، «تنبیه‌های فیزیکی و کلامی که موجب تحقیر شخصیت می‌شود» و «عدم توجه به استقلال فرزندان» که والدین می‌توانند با پرهیز از آنها، موارد اختلافی را کمتر کنند.

ب. راهکارهای فرزندان در کاهش تنش‌ها و حل اختلافات

در کنار اقدامات والدین در ایجاد ارتباط مناسب با فرزندان و حل اختلافات، فرزندان نیز از زمانی که به سن تشخیص و تکلیف می‌رسند وظایفی در این زمینه دارند که با به‌کارگیری روش‌های زیر می‌توانند تنش‌ها را کاهش داده و روابط حسنه‌ای با والدین خود داشته باشند:

۱. احترام و محبت

در متون دینی مهم‌ترین وظیفه انسان بعد از اطاعت از خداوند، نیکی به والدین است.^۱ رعایت این امر علاوه بر اثرات دنیوی و اخروی فراوان در زندگی، گام مهمی در ایجاد روابط حسنه و پرهیز از اختلاف و حل مسائل طرفینی است. با رعایت توصیه‌های دینی در برخورد با والدین از سوی فرزندان مانند احترام و رعایت ادب و بلند نکردن صدا، در مسائل اختلافی هم مجالی برای تنش و رفتارهای پرخاشگرانه باقی نمی‌ماند. از سوی دیگر اطاعت از والدین نیز از حقوق آنها شمرده شده است، مگر اینکه امر به معصیت و خلاف شرع کنند.^۲ با در نظر گرفتن این موضوع که والدین همواره به صلاح و موفقیت فرزندان می‌اندیشند، این رفتار امری منطقی است؛ اما اگر فرزندان در برخی امور به دلایل شرعی نمی‌توانند مطیع والدین خود باشند، باید در نهایت احترام و محبت با آنها رفتار کنند و نباید با رفتار و گفتار خود آنها را بیزارانند.

متأسفانه امروزه فرزندان ما مهارت لازم برای تعامل با والدین خود را ندارند و گنجانیدن مطالب آموزشی ویژه فرزندان در مقاطع تحصیلی، به‌ویژه در سن نوجوانی برای داشتن درک صحیح از اختلافات در خانواده و ایجاد مهارت لازم در تعامل و رفتارهای آنها، مانند کنترل خشم و رفتار مناسب با والدین، یکی از راهکارهای مهم

۱. عنکبوت: ۸.

۲. حسن بن علی ابن‌شعبه حرانی؛ تحف العقول؛ ص ۳۲۲.

در رفع اختلافات است. به عنوان یک حقیقت تلخ باید پذیرفت که جای بسیاری از مهارت‌ها و آموزش‌ها در کلاس‌های درس خالی است. مهارت‌هایی همچون احترام به والدین و رعایت ادب، کنترل خشم، آموزش اخلاق، قدرت و هنر تعامل با دیگران و ... که بسیار کاربردی‌تر از فرمول‌های پیچیده ریاضیات در زندگی فرزندان مان است.

۲. پرهیز از بحث و جدل

این نکته نیز امری طرفینی میان والدین و فرزندان است و هر کدام باید از مشاجره و جرو بحث پرهیزند، اما با توجه به تکلیف فرزندان در رعایت ادب و احترام ویژه برای والدین، تأکید بیشتر برای فرزندان است. وقتی مشاجره در یک خانواده به صورت یک رفتار عادی تلقی شود، به زودی به آزار و اذیت طرفینی کشیده می‌شود. در حالی که رفتار مقابل آن، گوش سپردن و درک متقابل و همدلی میان اعضای خانواده است. فرزندان بر اساس تعالیم دینی موظفند حرمت پدر و مادر را رعایت کنند، این امر تنها به معنای سکوت کردن و عدم ابراز مخالفت نیست؛ بلکه به معنای رعایت احترام و عفت کلام و پرهیز از تندى و خشونت در بیان نظرات است. این رفتار، مهارت ویژه‌ای است که فرزندان می‌توانند با آرامش و بدون ناراحتی در مورد نظرات و خواسته‌های خود به والدینشان به گفتگو و همفکری بپردازند.

گذشت و محبت به والدین در زندگی، به‌ویژه در مواقع اختلاف آثار وضعی خود را خواهد داشت؛ چنان‌که ائمه علیهم‌السلام همواره با ذکر پاداش‌های دنیوی و اخروی، همگان را به این امر سفارش کرده‌اند. امام سجاده علیه‌السلام فرموده است:

مردی خدمت رسول‌خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم رسید و گفت: «من هیچ کار زشتی نمانده که انجام نداده باشم. آیا می‌توانم توبه کنم؟». حضرت فرمود: «آیا والدینت در قید حیات هستند؟». گفت: «بله، پدرم در قید حیات است». پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: «برو و به پدرت نیکی کن تا آمرزیده شوی». وقتی آن مرد رفت، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: «ای کاش مادرش زنده بود». یعنی اگر مادرش زنده بود و به او نیکی می‌کرد، زودتر آمرزیده می‌شد.^۱

۳. خدمت به والدین و درک شرایط کهنسالی

همانطور که والدین باید در برخورد با فرزندان شرایط سنی آنها را در نظر بگیرند،

۱. محمدباقر مجلسی؛ بحارالانوار؛ ج ۷۱، ص ۸۲.

یکی از وظایف فرزندان نیز رعایت شرایط سنی و جسمی والدین است. نوزاد انسان، ناتوان‌ترین موجود برای ادامه زندگی به طور مستقل است. پدر و مادر برای نگهداری فرزندان از بدو تولد تا بزرگسالی متحمل زحمات فراوانی می‌شوند. بنابراین خداوند در مقابل زحمات آنها، حقوق ویژه‌ای قرار داده است؛ هر چند ممکن است در برخورد با فرزندان دچار اشتباه شوند. اگر چه همه انسان‌ها از جمله والدین در نوع تعامل با فرزندان در برابر خداوند پاسخگو هستند، اما فرزندان همواره موظفند به آنها نیکی کنند؛ هر چند از جانب آنها دچار آزار و اذیت شوند. امام باقر علیه السلام فرموده است: «خداوند در چند چیز رخصت و ترک را روا ندانسته است، از جمله نیکی به پدر و مادر، چه آنها خوب باشند چه بد».^۱

قرآن کریم در آیه ۲۳ سوره اسراء، هنگامی که آدمی را به نیکی به والدین سفارش می‌کند، از شرایط کهنسالی آنها نام می‌برد: «إِذَا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهِمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا آفٌ؛ هر گاه یکی از آنها یا دو نفرشان به پیری رسند، بر آنان آف مگوی». والدین سالخورده، گاه غرغرو، بدگمان، حساس یا تندخو می‌شوند که گاه ناشی از کهنسالی یا بیماری است. فرزندان در این هنگام نیز باید با سعه صدر و درک شرایط، با آنها مدارا کنند. هر چند گاه ممکن است از جانب آنها ناراحت یا ناراضی باشند، اما تکلیف آنها محبت و احترام است و رعایت نکات ذیل این مسیر را بر فرزندان آسان می‌کند:

- نگاه محبت‌آمیز و در نظر گرفتن پاداش‌های معنوی؛^۲
- در نظر گرفتن نیکی‌ها و زحمات آنها از طفولیت تا کنون؛
- توجه به شرایط سنی و جسمی آنها؛
- پرهیز از مطرح کردن مسائل اختلافی؛
- یادآوری و ذکر فضایل اخلاقی و جنبه‌های مثبت در والدین.
- مدارا با آنها؛ چنان‌که رسول‌خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: «مدارا کن که مدارا در چیزی نباشد، مگر آن را زینت دهد و در هر چه نباشد، آن را خوار کند».^۳

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۲، ص ۱۲۹.

۲. حسین بن محمدتقی نوری؛ مستدرک الوسائل؛ ج ۱۵، ص ۲۰۴.

۳. ابوالقاسم پاینده؛ نهج‌الغصاحه؛ ج ۲۹۰۲.

نتیجه گیری

عظوفت و رحمت ویژه والدین نسبت به فرزندان، در تمام روابط بشری امری بی نظیر است. برای فرزندان نیز محیطی امن تر و آرامش بخش تر از خانواده نمی توان یافت، چه بسا رابطه میان آنها که می تواند منجر به آرامش والدین و رشد و نیکبختی فرزندان شود، اما به دلیل ناآگاهی و نبود تلاش لازم به تیرگی و اختلاف کشانده می شود. دادن آگاهی های لازم و تلاش مثمرتر در این زمینه، روشی از بندگی است که هر دو طرف می توانند با نیت سعادت خود در دنیا و آخرت، به آن ملتزم شوند. نقش والدین در این زمینه، بسیار پررنگ تر و مهم تر است؛ زیرا آنان از بدو تولد می توانند این رابطه را به زیبایی شکل دهند یا اینکه با اشتباهات خود، میان خود و فرزندان فاصله اندازند. البته در سالهای رشد و جوانی فرزندان، نقش آنها را نیز نمی توان نادیده انگاشت. دین اسلام با رهنمودها و قرار دادن پاداش های اخروی برای هر دو نسل، کوشیده است تا میان آنها اتحاد و یگانگی بر مبنای محبت و عقلانیت ایجاد کند.

فهرست منابع

کتاب

۱. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة‌الله؛ شرح نهج‌البلاغه؛ تصحیح محمد ابوالفضل ابراهیم؛ قم: مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ق.
۲. ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی؛ تحف‌العقول؛ قم: نشر آل‌علی، ۱۳۸۲ش.
۳. اربلی، علی بن عیسی؛ کشف‌الغمه؛ تهران: کتابفروشی اسلامیة، [بی‌تا].
۴. پاینده، ابوالقاسم؛ نهج‌الفصاحه؛ تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲ش.
۵. حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل‌الشیعه؛ قم: دار احیاء التراث، ۱۳۴۷ش.
۶. شریف‌الرضی، محمد بن حسین؛ نهج‌البلاغه؛ تصحیح صبحی صالح؛ قم: هجرت، ۱۴۱۴ق.
۷. ضمیری، محمدرضا و همکاران؛ خانواده در اسلام؛ قم: جامعه‌الزهراء ع.ا.ع.، ۱۳۹۲ش.
۸. قمی، عباس؛ سفینه‌البحار؛ قم: اسوه، ۱۴۱۴ق.
۹. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ قم: دارالحدیث، ۱۴۲۹ق.
۱۰. گیدنز، آنتونی؛ جامعه‌شناسی؛ ترجمه منوچهر صبوری؛ تهران: نشر نی، ۱۳۷۶ش.
۱۱. مجلسی، محمدباقر؛ بحارالانوار؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۱۲. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ع.ا.ع.؛ تعلیم و تربیت از دیدگاه امام خمینی ع.ا.ع.؛ تهران: نشر عروج، ۱۳۶۸ش.
۱۳. نوری، حسین بن محمدتقی؛ مستدرک‌الوسائل؛ قم: مؤسسه آل‌البیت ع.ا.ع.، ۱۴۰۸ق.

مقالات

۱. فقیهی، علی‌نقی؛ «ویژگی‌های زیربنایی روانشناختی فطری انسانی برای تربیت مطلوب در دوره نوجوانی با تأکید بر دیدگاه اسلامی»؛ پژوهش‌نامه زنان و خانواده؛ شماره ۱۷، زمستان ۱۳۸۹، ص ۱۰۰ - ۷۵.